

University of Science and Quranic Knowledge
Shahran Faculty of Quranic Sciences

A Comparative Study of the Views of Misbāḥ Yazdī and Rashīd Riḍā on the Creation of the First Human from the Qur'anic Perspective

Amirreza Ashrafi¹ , Mojtaba Moštashreq²

1. Associate Professor, Department of Quranic Interpretation and Sciences, Imam Khomeini Educational and Research Institute, Qom, Iran, ashrafi@iki.ac.ir
2. PhD Student in Quranic and Hadith Sciences, Imam Khomeini Educational and Research Institute, Qom, Iran, (Corresponding Author). mojtaba.moštashreq@gmail.com

Detailed Abstract

Research objective: The present article offers a comparative examination of the views of two prominent Islamic thinkers regarding the interpretation of Qur'anic verses related to the creation of the first human being. The study analyzes and evaluates the perspective of Misbāḥ Yazdī as a representative of traditional exegetes, and that of Rashīd Riḍā as a representative of rationalist interpreters influenced by empirical sciences.

Research Method: The research employs a descriptive-analytical method, and the data has been gathered through library research. In this method, key concepts and Qur'anic verses related to the topic were first identified, followed by a comparative analysis of the perspectives of the two scholars. The use of credible exegetical sources and relevant scholarly works enabled a precise comparative study and provided greater depth to the analysis.

Findings: According to the findings, Rashīd Riḍā, influenced by the theory of evolution, has attempted to align Qur'anic verses with this theory. He believes that the Qur'an does not explicitly discuss the method of human creation, and some verses can be interpreted in a way consistent with evolutionary theory. By presenting an allegorical interpretation of creation narratives, Rashīd Riḍā justifies his stance and denies the notion of Adam (PBUH) as the father of humanity. He argues that verses related to human creation can have multiple interpretations that align with contemporary scientific and historical findings. From his perspective, the Qur'an speaks in a manner that does not conflict with the theory of evolution and can be reconciled with it.

In contrast, Misbāḥ Yazdī, relying on the apparent meanings of the Qur'an and traditional interpretative principles, considers the theory of evolution an unproven hypothesis that cannot serve as a basis for interpreting the Qur'anic text. He believes that the Qur'an clearly refers to the independent and direct creation of the first human from clay. Specifically, verse 59 of Qur'an 3 and verses 7 and 8 of Qur'an

Received: 2024/10/13 ; Received in revised form: 2024/12/29 ; Accepted: 2025/02/22 ; Published online: 2025/03/15

◆ How to cite: Ashrafi, Amirreza, Moštashreq, Mojtaba (1403SH): "A Comparative Study of the Views of Misbāḥ Yazdī and Rashīd Riḍā on the Creation of the First Human from the Qur'anic Perspective", *journals Comparative Interpretation Studies*, 9(18), P154-179, [10.22034/csq.2025.483228.1480](https://doi.org/10.22034/csq.2025.483228.1480)

©2025/ Authors retain the copyright and full publishing rights. Published by: Department of Qur'anic Exegesis and Sciences

32 are cited as evidence for the miraculous creation of Adam (PBUH). He emphasizes that the Qur'an's language is realistic, entirely aligned with external reality, and grounded in the principles of rational discourse.

The analysis of the factors contributing to these divergent views reveals that interpretive principles, styles, and the degree of influence from empirical sciences play a crucial role in Qur'anic interpretation. Rashid Reza's approach, characterized by an emphasis on empirical sciences and an allegorical view of Qur'anic stories, results in a more flexible but less rigorous interpretation. Conversely, Misbāh Yazdī's reliance on the apparent meanings of verses and the authoritative nature of the Qur'an's language leads to a more robust interpretation aligned with traditional Islamic principles. Differences in the use of interpretative evidence, such as contextual clues, authentic narrations, and Qur'anic indications, significantly impact the conclusions drawn by these two scholars.

Rashīd Riḍā interprets the term "nafs wahida" (a single soul) as "human essence," which can be compatible with the theory of evolution. He maintains that Qur'anic verses in this regard are ambiguous and open to various interpretations. However, Misbāh Yazdī considers "nafs wahida" to Adam (PBUH), asserting that all humans descend from him and his spouse. Through a detailed analysis of the context of relevant verses, such as those in Qur'an 3, 32, and Qur'an 2, he demonstrates that the creation of the first human was independent and miraculous.

The article also explores how differences in utilizing interpretative evidence, such as authentic narrations and principles of rational discourse, shape these scholars' conclusions. Misbāh Yazdī uses narrations related to the occasion of revelation as valid interpretative tools and underscores the methodological differences between his approach and Rashīd Riḍā's. In contrast, Rashīd Riḍā incorporates historical narrations and allegorical interpretations to frame his perspective within a rationalist and scientific context.

Result: In conclusion, this comparative analysis reveals that Misbāh Yazdī's interpretation, due to its coherent principles, precise application of interpretative rules, and appropriate use of evidence, demonstrates greater consistency and strength. In contrast, Rashīd Riḍā's perspective, despite its innovation in addressing contemporary issues, is less precise due to excessive reliance on empirical sciences and allegorical readings. This study highlights the importance of foundational principles and methodology in providing an accurate and reliable interpretation of sacred texts. Furthermore, the findings suggest that traditional interpretative methods, especially in addressing topics such as the creation of the first human, are more capable of offering comprehensive interpretations aligned with Qur'anic teachings.

Keywords: Human Creation, Rashīd Riḍā, Misbāh Yazdī, Evolution of Species, Tafsir al-Manār – Scientific Exegesis

بررسی تطبیقی دیدگاه مصباح یزدی و رشید رضا درباره چگونگی آفرینش نخستین انسان از منظر قرآن

امیررضا اشرفی^(id)، مجتبی مستشرق^(id)

۱. دانشیار گروه تفسیر و علوم قرآن، موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی ره، قم، ایران، ashrafi@iki.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، قم، ایران، (نویسنده مسؤول).

mojtaba.mostashreq@gmail.com

چکیده

مقاله حاضر به مقایسه دیدگاه مصباح یزدی از برجسته‌ترین اسلام شناسان معاصر و رشید رضا از مفسران عقل‌گرا، درباره چگونگی پیدایش نخستین انسان از منظر قرآن می‌پردازد. این مطالعه تطبیقی می‌تواند ما را در دست‌یابی به دیدگاه قرآن در این باره یاری کند. روش پژوهش در این نوشتار توصیفی-تحلیلی و روش گردآوری اطلاعات، مطالعه کتابخانه‌ای است. بررسی حاضر نشان می‌دهد که رشید رضا با تأثیرپذیری از نظریات دانشمندان علوم تجربی، کوشیده تا با تأویل ظواهر قرآن، راه حلی برای تعارض ظاهر آیات با نظریه تکامل ارائه و آیات قرآن را همسو با این نظریه تفسیر کند، هر چند در این تلاش چندان موفق نبوده است؛ اما مصباح یزدی این نظریه را فرضیه‌ای اثبات نشده برمی‌شمارد که با تکیه بر آن نمی‌توان از ظاهر قرآن دست کشید. از نظر وی با توجه به مبانی و روش صحیح تفسیر قرآن، آیات آن دلالتی نزدیک به صریح بر خلقت مستقل و مستقیم نخستین انسان از خاک دارد.

کلید واژه‌ها: آفرینش انسان، رشید رضا، مصباح یزدی، تکامل انواع، تفسیر المنار، تفسیر علمی.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۷/۲۲ | تاریخ اصلاح: ۱۴۰۲/۱۰/۰۹ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۰۴ | تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۴/۱۲/۲۵

◆ استناد به این مقاله: اشرفی، امیررضا، مستشرق، مجتبی (۱۴۰۳): «بررسی تطبیقی دیدگاه مصباح یزدی و رشید رضا درباره چگونگی آفرینش نخستین انسان از منظر قرآن»، *دوفصلنامه مطالعات تفسیری*، ۹(۱۸)، ۱۵۴-۱۷۹. [csq.2025.483228.1480/10.22034](https://doi.org/10.22034/csq.2025.483228.1480)

©2025 / نویسندگان، دارنده حق تألیف مقاله خود بدون محدودیت هستند. ناشر: دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم

۱. مقدمه

ارائه نظریه تکامل توسط داروین در میان اندیشمندان مسلمان و مفسران قرآن چالش‌هایی را برانگیخته است؛ آنان در مواجهه با این نظریه دست کم در سه طیف قرار گرفته‌اند. بیشتر اندیشمندان مسلمان این نظریه را در خصوص آفرینش انسان ناسازگار با آیات قرآن یافته‌اند (برای نمونه ر.ک: طباطبایی، ۱۳۹۰: ۴/۱۴۴، جوادی آملی، ۱۳۸۹: ۱۷/۱۴۴-۱۴۵، مصباح یزدی، ۱۳۸۲: ۲۲۶)؛ آن‌ها معتقدند حتی اگر بر فرض درستی چنین نظریه‌ای درباره سایر جانداران - به غیر از انسان - به اثبات برسد، اما شمول آن نسبت به نحوه آفرینش انسان قابل پذیرش نیست؛ زیرا قرآن که در حقانیت گزاره‌های آن هیچ تردیدی نیست به روشنی بر آفرینش مستقل نخستین انسان از سایر جانداران دارد (مصباح یزدی، ۱۳۹۱: ۲۸۲؛ ۱۳۸۲: ۲۲۷-۲۲۸)؛ در مقابل برخی اندیشمندان مسلمان با پذیرش نظریه تکامل کوشیده‌اند تا آیات قرآن را منطبق با نظریه تکامل تفسیر کنند (برای نمونه ر.ک: طالقانی، ۱۳۶۲: ۱/۳۴-۳۹ و ۱۱۳/۵-۱۰۴/۵-۱۰۵/۶-۵۲-۵۳، سبحانی، ۱۳۸۷: ۱۱۰-۱۴۷). برخی نیز معتقدند قرآن درباره چگونگی آفرینش انسان به صراحت سخن نگفته است؛ بنابراین آیات آفرینش قرآن با نظریه تکامل ناسازگار نیست چنان که آن را نیز تأیید نمی‌کند (برای نمونه ر.ک: مشکینی، ۱۳۶۶: ۳۵-۳۸).

در این تحقیق به مطالعه تطبیقی دیدگاه مصباح یزدی از برجسته‌ترین اسلام‌شناسان معاصر و رشید رضا از پیشروان و مدعیان جنبش علم‌گرایی می‌پردازیم تا از این رهگذر میزان انطباق دیدگاه ایشان را با آیات قرآن بر اساس مبانی و قواعد تفسیر قرآن ارزیابی کنیم.

در بررسی پیشینه پژوهش‌های مرتبط، تاج‌آبادی (۱۳۹۲) و باقری (۱۳۷۹) در آثار خود به بررسی ویژگی‌های تفسیری المنار پرداخته‌اند، اما متذکر آیات آفرینش نخستین انسان نشده‌اند. مدرسی (۱۴۰۰) در مقاله خود مسئله تمثیل در معجزات انبیاء در المنار را واکاوی کرده و کریمی (۱۳۹۵) در اثر خود به بررسی دیدگاه نویسنده المنار و پرتوی از قرآن در خصوص مراد از نفس واحد در آیه اول سوره نساء پرداخته است. قائمی‌نیا و آزادی (۱۳۹۳) در مقاله خود دیدگاه طباطبایی و رشید رضا درباره رابطه اسلام و انسان‌شناسی طبیعی غرب مقایسه کرده‌اند. همچنین گلجانی (۱۳۷۶) به مقایسه تفسیر المنار و پرتوی از قرآن پرداخته است و نیز آزادی و عبدی (۱۳۹۹) مواجهه تفسیر المیزان و تفسیر المنار با مسئله تعارض علم و دین را با هم مقایسه کرده‌اند؛ اما اثری درباره مقایسه

دیدگاه تفسیری رشید رضا و مصباح یزدی درباره آیات آفرینش نخستین انسان یافت نشد.

مقاله حاضر پس از تبیین مفاهیم کلیدی، ابتدا نظریه تکامل را بررسی می‌کند و سپس دیدگاه‌های مصباح یزدی و رشید رضا درباره چگونگی آفرینش نخستین انسان را از منظر قرآن بیان می‌کند. در ادامه درباره میزان درستی این دو دیدگاه بر اساس مبانی و قواعد تفسیر قرآن داوری می‌کند.

این پژوهش با بهره‌گیری از روش کتابخانه‌ای به گردآوری اطلاعات پرداخته و از روش توصیفی-تحلیلی برای تحلیل نظریه تکامل، دیدگاه‌های مصباح یزدی و رشید رضا، تبیین منشأ تفاوت این دو دیدگاه و در نهایت بیان مزیت دیدگاه مصباح یزدی بهره برده است.

بررسی تطبیقی این دو دیدگاه و داوری میان آنها بر اساس مبانی و قواعد صحیح تفسیر می‌تواند مسیر انتخاب درست روش تفسیر قرآن را برای محققان هموار کند و آنها را تا اندازه‌ای از خطای در تفسیر قرآن بازدارد.

۲. نظریه تکامل

نظریه تکامل انواع (evolution of species) که توسط چارلز داروین (Charles Darwin) در قرن نوزدهم مطرح شد یکی از مهم‌ترین دستاوردهای علمی تاریخ زیست‌شناسی است. داروین در کتاب *The Origin of Species* (منشأ انواع) که در سال ۱۸۵۹ م منتشر شد، توضیح می‌دهد که گونه‌ها به صورت تدریجی از اجداد مشترک خود و از طریق فرآیند انتخاب طبیعی تکامل یافته‌اند. برخلاف باورهای پیشین که گونه‌ها را ثابت و تغییرناپذیر می‌دانستند، داروین تکامل و تنوع موجودات زنده را به‌عنوان فرآیندی طبیعی و مستمر معرفی کرد.

اصول نظریه تکامل داروین عبارتند از:

۱. تنوع موجودات زنده: موجودات زنده دارای ویژگی‌های مختلفی هستند که باعث می‌شود به انواع و اصناف مختلف تقسیم شوند (Darwin, 1859: 47). این تنوع از لایه‌های ابتدایی موجودات تکامل یافته و به شکلی درخت‌مانند به صورت انواع مختلف نمایان می‌شود (Ibid: 104-105).

۲. انتخاب طبیعی (Natural Selection): موجودات به دلیل رقابت برای منابع محدود مانند غذا و مسکن، در «تنافس بقا» (Struggle for Existence) از هم جدا می‌شوند. آن‌هایی که ویژگی‌های سازگارتر دارند، بیشتر زنده می‌مانند و این ویژگی‌ها به نسل‌های بعدی منتقل می‌شود. این ویژگی از یک سو مقیّس

خویشاوندی و قرابت انواع و از سویی دیگر میپن افتراق میان آن‌ها است (ر.ک: همان: ۱۰۲-۱۰۵).

۳. وراثت ویژگی‌ها (Hereditary Traits): ویژگی‌های منتقل شده از طریق انتخاب طبیعی از طریق وراثت به نسل‌های بعدی منتقل و در طول زمان تقویت و تثبیت می‌شوند (ر.ک: همان: ۹-۱۱).

۴. تغییرات تدریجی و تجمعی (Gradual Evolution): تکامل از تغییرات تدریجی در طول زمان تشکیل می‌شود که در ابتدا کوچک و ناچیز هستند اما در نهایت تفاوت‌های قابل توجه ایجاد می‌کنند (ر.ک: همان: ۳۳-۴۷).

۵. تکامل و تطبیق با محیط: (Adaptations) موجودات زنده به تدریج ویژگی‌هایی می‌یابند که آن‌ها را برای محیط خاص خود سازگارتر می‌سازد (ر.ک: همان: ۱۳۱-۱۳۲).

داروین برای اثبات نظریه تکامل، شواهد مختلفی از یافته‌ها و آزمایشات علمی ارائه داد. این شواهد عبارتند از:

فسیل‌ها: داروین به کمک فسیل‌ها به اثبات نظریه خود می‌پردازد. وی در فصل یازدهم کتاب با مطالعه فسیل‌ها، توالی ارگانیسم‌ها را در ادوار زمین‌شناسی بررسی می‌کند (ر.ک: همان: ۲۹۰-۳۱۵) و در فصل دهم به ایرادات وارده بر فقدان اصناف بینابینی در سنگواره‌ها پاسخ می‌دهد (ر.ک: همان: ۲۶۴-۲۸۹).

مقایسه آناتومی: داروین در کتاب خویش به طور گسترده‌ای به شباهت‌های ساختاری در اعضای بدن موجودات اشاره می‌کند که از نظر وی نشان‌دهنده اجداد مشترک است. برای مثال، با وجود تفاوت شکلی دست و پای جانوران ولی طرز استقرار نسبی آن‌ها شبیه به هم است (ر.ک: همان: ۳۸۲).

مقایسه جنینی: شباهت‌های جنینی در مراحل رشد انواع مختلف موجودات، نشان‌دهنده ارتباط تکاملی میان آن‌ها است. داروین در فصل چهاردهم کتاب به تبیین این شاهد می‌پردازد و آن را یکی از مهم‌ترین بخش‌های تاریخ طبیعی می‌نامد (ر.ک: همان: ۳۸۶-۳۹۶).

مطالعه توزیع جغرافیایی: شرایط زیستگاهی و تفاوت‌های آب و هوایی، به توزیع تنوع جانداران در مناطق مختلف کمک کرده است. این تفاوت‌ها نتیجه تطبیق گونه‌ها با شرایط محیطی خود است. داروین در فصل دوازدهم (همان: ۳۱۶-

۳۴۲) و فصل سیزدهم (همان: ۳۴۳-۳۶۲) از کتاب خویش به تفصیل به آن می‌پردازد.

۳. دیدگاه رشید رضا

بیان رشید رضا درباره آفرینش نخستین انسان و منشأ نسل کنونی انسان‌ها متشتمت است وی در جایی حضرت آدم (ع) را اولین بشر (رشید رضا، ۱۴۱۴: ۳/ ۲۸۸) و ابوالبشر (همان: ۲۹۶/۷) می‌شمارد و حتی به استناد طوفان حضرت نوح (ع) و انقراض کفار، بسیاری از انسان‌های کنونی را از نسل حضرت نوح (ع) و ایشان را پدر ثانی می‌داند (همان: ۲۸۸/۳). وی همچنین با استناد به ظاهر آیاتی مانند آیه ۱۱ سوره صافات: «...إِنَّا خَلَقْنَا هُمْ مِنْ طِينٍ لَازِبٍ»، اولین انسان را موجودی می‌داند که از گلی چسبناک (طین لازب) (همان: ۳۱۹/۳؛ ۸/ ۳۲۸) آفریده شده است؛ اما در نهایت چنین اظهار می‌کند که عبارات قرآن درباره چگونگی آفرینش انسان، دارای ابهام و تشابه است و نمی‌توان از آیات قرآن برای رد نظریه تکامل یا ابوالبشر بودن آدم استفاده کرد و آنچه درباره خلقت مستقیم نخستین انسان از خاک در تورات آمده از اسرائیلیات می‌داند که بعداً به تورات اضافه شده است و نص و ظاهر آیات قرآن به آن اشاره ندارد (همان: ۳۲۴/۴- ۳۲۷/۲؛ ۲۰۶).

او ابتدا دو نظر از استاد خود محمد عبده نقل می‌کند که طبق یکی از آن‌ها نفس واحده در آیه اول سوره نساء، نمی‌تواند بر آدم (ع) به دو دلیل تطبیق شود: ۱. منافات داشتن با ادله علمی (شواهد تجربی) و تاریخی؛ ۲. نکره آمدن آنچه از آن دو به وجود آمده (رجالا کثیرا و نساء). به عقیده او اگر مراد، همه نسل بشر بود باید مثلاً گفته می‌شد: «جميع الرجال و النساء»؛ سپس رشید رضا به نقد سخن استاد خود می‌پردازد و می‌گوید می‌توان از نکره بودن «رجالا» و «نساء» این‌گونه پاسخ گفت که مراد از آن نسل اول از ذریه آدم است. از دلیل دوم (تنافی با ادله علمی و تاریخی) نیز می‌توان این‌گونه پاسخ گفت که این ادله قطعی نیستند؛ اما دیدگاه دوم محمد عبده در این مسئله این است که در قرآن نصی مبنی بر اینکه همه فرزندان بشر از نسل آدم (ع) هستند نداریم (همان: ۳۲۶/۴).

به عقیده رشید رضا متبادر از نفس واحده در این آیه حقیقت انسانی است که هم بر امر مشترک میان آدم و حوا قابل تطبیق است و هم بر امر مشترک میان تمام نسل بشر و این معنا هم با نظریه متخذ از تورات (تک منشایی بودن نسل بشر و خلقت تمام بشر از آدم و حوا) و هم با نظریه تکامل (چند منشایی بودن نسل بشر و پیوستگی نسلی همه جانداران) سازگار است؛ اما اینکه این حقیقت مشترک چیست، رشید رضا درباره آن بیانات مفصلی دارد و در

نهایت به این نتیجه می‌رسد که به عقیده وی قرآن درباره آفرینش انسان به گونه‌ای سخن گفته که نه با دیدگاه تورات تنافی دارد و نه با نظریه تکامل سرناسازگاری دارد.

یکی از آیاتی که از نظر بسیاری از مفسران دلالت بر آفرینش نسل کنونی از یک شخص دارد، آیه اول سوره نساء است: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا...» (نساء/۱). همین تعبیر (آفرینش از نفس واحده) با کمی تفاوت در آیات ذیل هم آمده است: «وَهُوَ الَّذِي أَنْشَأَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ...» (انعام/۸۹) همچنین «هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَجَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا...» (اعراف/۱۸۹).

رشید رضا معتقد است متبادر از تعبیر «نفس واحده» (نساء/۱) در این قبیل آیات «حقیقت انسانی» است که به وسیله آن از سایر مخلوقات تمیز می‌یابد، اعم از اینکه این حقیقت انسانی در نسل کنونی از انسان‌ها از یک زوج (آدم و همسرش) محقق شده یا در نسل‌های پیشین، اعم از اینکه این حقیقت به گونه دفعی با خلقت انسان ایجاد شده باشد یا به صورت ترقی و تکامل از حیوانات و اعم از اینکه همه انسان‌ها از شخصیتی واحد (حضرت آدم علیه السلام) نشأت بگیرند یا هر گروهی از انسان‌ها دارای پدری جداگانه باشند (همان: ۳۲۷). ایشان با تأسی از استاد خویش محمد عبده نکره آمدن «رجالاً» و «نساء» و تأکید آن با «کثیراً» را اشاره به کثرت انواع در انسان دانسته و مراد از «منهما»، را نه آدم و حوا، بلکه مطلق زوج بودن (همان: ۳۳۱/۴) و بیان آفرینش «زوج» بعد از بیان آفرینش از نفس واحده با حرف عطف واو را تفصیل بعد از اجمال می‌داند؛ به این صورت که آیه ابتدا اجمالاً خبر از آفرینش همه انسان‌ها از حقیقت انسانی می‌دهد و سپس این آفرینش را به صورت زوج معرفی می‌نماید (همان).

ایشان کاربرد حرف عطف «ثم» بعد از بیان آفرینش آدم از خاک (آل عمران/۵۹) را دال بر وجود تراخی و تأخر زمانی میان نشأت از خاک و تکوین انسانیت می‌داند و به نظر ایشان قرآن درباره اینکه آدم (ع) در این مدت بر همان صفت واحد باقی مانده یا دچار تقلب اطوار شده باشد، سکوت کرده است (همان: ۳۲۰/۳) گویا با این بیان می‌خواهد بگوید قرآن در اثبات یا رد نظریه ثبات و یا تکامل انواع صراحتی ندارد و با هر دو دیدگاه سازگار است؛ از این رو نه باورمندان به تورات آن را ناسازگار با تورات می‌شمارند و نه طرفداران نظریه تکامل، آیات قرآن را ناسازگار با این نظریه می‌یابند.

۴. دیدگاه مصباح یزدی

از دیدگاه مصباح یزدی آیات قرآن به روشنی بر آفرینش اعجازگونه نسل کنونی بشر از مرد و زنی مشخص (آدم و همسرش) دلالت دارند (مصباح یزدی، ۱۳۹۹: ۴۲-۴۷). به باور ایشان نسل کنونی بشر از آغاز خلقت تاکنون هیچ‌گاه فاقد صورت انسانی نبوده است (به نقل از محمدی عراقی، بی‌تا: ۳۹).

روشن‌ترین آیه در این زمینه از دیدگاه ایشان، آیه ۵۹ سوره آل عمران است. این آیه در مقام در احتجاج با مسیحیان نجران نازل شده است. توضیح اینکه نصارای نجران، مسیح (ع) را به دلیل پیدایش بدون پدر، فرزند خدا می‌پنداشتند و برای اثبات سخن خود از پیامبر اکرم (ص) می‌پرسیدند که اگر عیسی فرزند خدا نیست، پس پدرش کیست؟ آیه ۵۹ سوره آل عمران در مقام ابطال پندار ایشان می‌فرماید: «إِنَّ مَثَلَ عِيسَىٰ عِنْدَ اللَّهِ كَمَثَلِ آدَمَ خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ»؛ یعنی داستان آفرینش عیسی (ع) مانند آفرینش آدم (ع) است که او نیز به اعجاز الهی بدون پدر آفریده شده است و همان‌گونه می‌پذیرید که خلقت اعجاز‌آمیز آدم (ع) دلیل بر الوهیت او نیست، درباره عیسی (ع) نیز باید همین حقیقت را بپذیرید.

درستی احتجاج قرآن با مسیحیان نجران بر این پیش‌فرض قطعی در میان آنان مبتنی است که آدم (ع) با اینکه به گونه‌ای اعجاز‌آمیز بدون وساطت پدر از خاک آفریده شده باشد؛ اگر از نظر قرآن و مسیحیان نجران، آفرینش آدم (ع) به طور طبیعی از موجودی مثل خودش بود، تشبیه عیسی (ع) به آدم در مقام احتجاج با مسیحیان ناتمام بود (مصباح یزدی، ۱۳۹۹: ۴۲-۴۳)؛ بنابراین این آیه به دلالت اقتضا بر آفرینش مستقیم و بی‌واسطه آدم (ع) از خاک دلالت دارد.

آیه دیگری که از نظر ایشان به روشنی دلالت بر خلقت مستقل آدم علیه السلام به عنوان نخستین انسان دارد، آیه هفتم و هشتم سوره سجده است: «...وَبَدَأَ خَلْقَ الْإِنسَانِ مِنْ طِينٍ ثُمَّ جَعَلَ نَسْلَهُ مِنْ سُلَالَةٍ مِّنْ مَّاءٍ مَّهِينٍ» (سجده/۷-۸)؛ و آفرینش انسان را از گل آغاز کرد؛ سپس نسل او را از عصاره‌ای از آب ناچیز و بی‌قدر آفرید. این آیه با توجه به تفصیلی که میان خلق نخستین انسان و نسل او داده و آفرینش نخستین انسان را از گل و آفرینش نسل او (سایر انسانها) را از آبی پست (نطفه) می‌داند بر تفاوت آفرینش نخستین انسان و نسلش دلالت دارد؛ اگر نخستین انسان مانند نسلش از نطفه موجودی دیگر آفریده شده بود، این تفصیل جایی نداشت (همان: ۴۴).

از دیدگاه ایشان، آیات دیگری نیز به وضوح بر بازگشت نسل فعلی بشر به آدم و همسرش به عنوان نخستین انسان‌ها دلالت دارند از جمله: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا...» (نساء/۱) همچنین آیه «يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ اتَّقَاكُمْ...» (حجرات/۱۳). مراد از نفس واحده در آیه اول سوره نساء، شخص واحد (نخستین انسان = آدم علیه السلام) است؛ زیرا خداوند پس از این آیه می‌فرماید خداوند از او و همسرش، زنان و مردان بسیاری را آفرید، اگر مراد از نفس واحده چیزی غیر از نخستین بشر (آدم ابوالبشر) بود، آفرینش زنان و مردان بسیار از او و همسرش معنای روشنی نداشت (همان: ۴۶ - ۴۷).

داستان خلقت نخستین انسان در سوره حجرات و صاد این گونه بیان شده است: «وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ» (حجر/۲۸-۲۹)؛ و به خاطر بیاور هنگامی را که پروردگارت به فرشتگان گفت: من بشری را از گل خشکیده‌ای که از گل بدبوی تیره رنگی گرفته شده، می‌آفرینم. هنگامی که آن را نظام بخشیدم، و در او از روح خود [روحي شایسته و بزرگ] دمیدم، همگی برای او سجده کنید!

«إِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا مِنْ طِينٍ فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ» (ص/۷۱-۷۲)؛ هنگامی که آن را نظام بخشیدم و از روح خود در آن دمیدم، برای او به سجده افتید.

کاملاً روشن است که در این آیات مراد از «بشرا» که به صورت نکره آمده، شخص خاص (حضرت آدم) است؛ زیرا به دنبال این واقعه جریان سرپیچی ابلیس از فرمان الهی از سجده در برابر او مطرح است که در قرآن اختصاص به آدم (ع) دارد. از سویی ابلیس پس از سرپیچی از سجده در برابر او قسم یاد کرد که ذریه‌اش را گمراه می‌کند: «لَأُحْتَنِكَنَّ ذُرِّيَّتَهُ» (اسراء/۶۲). اگر مراد از «بشرا» در این آیه انسانی خاص (آدم) نبود، گمراه کردن فرزندان معنایی روشن نداشت (ر.ک: همان: ۳۹-۴۰).

۵. منشأ تفاوت دو دیدگاه

شرایط و عوامل مختلفی در تفسیر و برداشت از آیات قرآن مؤثر است که تفاوت در آن موجب تفاوت در فهم از دیدگاه قرآن نسبت به مسئله‌ای می‌شود. در این بین، دو عامل مبانی تفسیر و روش یا سبک تفسیری از عمده‌ترین و اصلی‌ترین

آن‌ها است که تغییر در مؤلفه‌های هر کدام از این دو موجب تغییر در یافته‌های مفسران از قرآن کریم خواهد شد. در این قسمت به تفاوت این دو عامل در دیدگاه این دو دانشمند جهان اسلام می‌پردازیم:

۵-۱. تفاوت در مبانی تفسیر

مبنای تفسیر در تحلیل، تبیین و برداشت‌های مفسر از آیات قرآن تأثیر بسزایی دارد و تفاوت در آن می‌تواند منجر به برداشت متنوع و گاه متضادی از آیات قرآن شود؛ از این‌رو بررسی و تحلیل این تفاوت‌ها نه تنها درک بهتری از شیوه‌های تفسیری مفسران فراهم می‌کند بلکه ابزاری برای فهم چرایی اختلاف در نتایج تفسیری نیز ارائه می‌دهد.

مبانی تفسیر مصباح یزدی و رشید رضا در مواجهه با نظریات و دست‌آوردهای تجربی، دارای تفاوت‌هایی است که به بررسی آن می‌پردازیم:

۵-۱-۱. زبان قرآن در آیات آفرینش

رشید رضا و استادش محمد عبده، از پایه‌گذاران جریان نومعتزله در تفسیر قرآن هستند (ذهبی، ۱۳۴۰: ۲/۵۴۹-۵۵۰) آنان معتقدند از آنجا که قرآن کتاب علمی یا تاریخی نیست (رشید رضا، ۱۴۱۴: ۱/۲۷۹ و ۳۹۹) بلکه برای تربیت نفوس و هدایت انسان‌ها نازل شده است، گاهی برخی داستان‌های قرآن بیان تمثیلی و قابل تأویل یافته است که داستان آفرینش آدم و امر به سکونت او و همسرش در بهشت و هبوط آن‌ها از بهشت در اثر عصیان از این قبیل است (همان: ۱/۲۷۹-۲۸۳ و ۳۹۹: ۲/۲۰۵). به عقیده رشید رضا و استادش قصه‌های قرآن، نه به جهت آشنایی با جزئیات منقولات بلکه به هدف انداز کافران و تثبیت قلوب مؤمنان بیان شده است (همان: ۲/۲۰۵). بنا بر این مبنا، در داستان‌هایی مانند آفرینش انسان که بازتاب حقایق ماورایی است نیز نباید انتظار داشت که آنچه قرآن بیان کرده حکایت جزء به جزء واقع خارجی باشد.

از طرفی رشید رضا به تبعیت از استاد خویش محمد عبده معتقد است مطالب خرافاتی و متعارض با عقل در قرآن راه ندارد؛ لذا قرآن گاهی برای اشاره به مطالبی که جنبه ماورایی دارد و با عقل قابل درک نیست از زبان تمثیل و قابل تأویل استفاده می‌کند (ذهبی، ۱۳۴۰: ۲/۵۴۹؛ رشید رضا، ۱۴۱۴: ۱/۳۵۰-۳۵۱؛ ۳/۹۶)؛ به همین علت نویسندگان المنار ظاهر برخی داستان‌های قرآن و معجزات انبیاء الهی را به تأویل می‌برند (همان و مدرسی، ۱۴۰۰: ۳۲۵ - ۳۳۵)؛ اما از دیدگاه مصباح یزدی قرآن زبان قرآن حتی در داستان‌ها کاملاً واقع‌نماست

و آنچه قرآن از آن خبر می‌دهد عیناً مطابق با واقعیت خارجی است و تا دلیل قطعی بر خلاف اقامه نشود بر همان ظاهرش حمل می‌شود. از طرفی آنچه قرآن انسان را بدان امر و یا از آن نهی می‌کند، متناسب با کمال حقیقی انسان است (مصباح یزدی، ۱۳۹۴ الف: ۳۴۲). البته از آنجایی که قرآن به زبان و اصول محاوره عقلایی با مخاطبان سخن می‌گوید (همو، ۱۳۹۴ ج: ۸۲)، از محسنات کلام انسانی و عقلایی بهره جسته و به اقتضای فصاحت و بلاغت اعجازی خویش به زیباترین نوع ممکن از صنایع ادبی برای بیان مقصود استفاده می‌کند (همو، ۱۳۸۹ ب: ۸۰)؛ اما این دلیل بر آن نیست که زبان آیات قرآن در داستان‌هایش از باب تمثیل و قابل تأویل باشد و از مرز واقع‌نمایی و حقیقت‌گویی خارج شده باشد؛ همان‌طور که وجود شعر و یا مثلی در یک کتاب، آن را به کتاب شعر و مثل تبدیل نمی‌کند (همو، ۱۳۹۴ ب: ۵۸-۵۹)؛ بنابراین تاقربنه‌ای قطعی مبنی بر اراده خلاف ظاهر آیات یافت نشد، همان معنای ظاهر مقصود خداوند متعال است (همو، ۱۳۹۴ ج: ۶۰). از طرفی دلیل قطعی و قانع‌کننده‌ای برای دست برداشتن از ظاهر آیات آفرینش انسان وجود ندارد (همان: ۲۱۴-۲۲۱).

۱-۲. تأثیرپذیری از نظریات تجربی در تفسیر

رشید رضا بهره‌گیری علوم طبیعی را از مهم‌ترین ارکان تفسیر و عمل به آموزه‌های قرآن می‌داند و معتقد است روح حاکم بر قرآن برای هدایت انسان‌ها بر همین اصل مبتنی است که آن‌ها را به آیات طبیعی الهی در جهان خلقت توجه می‌دهد (رشید رضا، ۱۴۱۴: ۱۷۷/۹). هر چند ایشان موضع آشکاری درباره دیدگاه «تکامل انواع» اتخاذ نمی‌کند و نمی‌تواند این دیدگاه را به آیات قرآن نسبت دهد؛ ولی تلاش می‌کند تا دیدگاه «ثبات انواع» که دیدگاهی در مقابل دیدگاه «تکامل انواع» است را مورد خدشه قرار دهد. وی دیدگاه «تکامل انواع» را ناسازگار با قرآن نمی‌داند (همان: ۳۲۶-۳۲۷). رشید رضا «نفس واحده» در آیات الهی را (نساء/۱، انعام/۹۸، اعراف/۱۸۹، زمر/۶) قابل تطبیق بر شخص حضرت آدم (ع) نمی‌داند و نفس واحده در این آیات را به گونه‌ای تفسیر می‌کند که با نظریه داروین سازگار باشد (همان: ۳۲۷/۴) وی شواهدی از آیات ارائه می‌دهد که جسم حضرت آدم (ع) قبل از نفخ روح مانند ذریه‌اش دارای تقلب اطوار بوده است (همان: ۳۲۰/۳).

در دیدگاه مصباح یزدی مباحث مربوط به علوم تجربی و طبیعی در قرآن، استطرادی و تطفلی و برای تفکر و تعقل، آگاه کردن انسان به عظمت و

حکمت خداوند، ایجاد انگیزه حق شناسی و شکرگزاری، شکوفایی و تقویت معرفت فطری و حضوری انسان به خداوند و صفات او (مصباح یزدی، ۱۳۹۴ ج: ۳۰۷) تکیه بر ربوبیت خداوند متعال و تدبیر الهی حاکم بر نظم کلی جهان و انسان و توجه دادن به معاد از راه نشان دادن آثار قدرت خداوند در خلقت پدیده‌های جهان (همو، ۱۳۹۰: ۳۳-۳۴) بوده و موضوع اصلی دین نیست (همو، ۱۳۸۹ الف: ۱۳۶) و نسبت به علوم انسانی ارتباط کمتری با قرآن کریم دارد و از فراوانی کمتری نسبت به آن در آیات برخوردار است (همو، ۱۳۹۴ ج: ۱۴۳)؛ ولی قرآن کریم از هر راه ارزشمندی که در هدایت و تحقق کمال و سعادت حقیقی انسان‌ها مؤثر باشد استفاده می‌کند (فصلت/۵۳)؛ از این رو قلمرو قرآن کریم، علوم مختلف اعم از علوم تجربی و غیرتجربی را شامل می‌شود که آگاهی از دستاوردهای آن‌ها می‌تواند زمینه فهم بهتر مقصود خداوند از آیات را فراهم آورد و از منابع تفسیر تلقی می‌شود (همان: ۱۳۹-۱۴۰). از طرفی از نظر مصباح یزدی علوم طبیعی و تجربی که بر پایه حس و تجربه بنا شده و محدود به پدیده‌های مادی و طبیعی است شایستگی ورود به موضوعات غیرمادی و ماوراء طبیعی را نفی و اثباتا ندارد؛ بنابراین نمی‌توان در تفسیر آیات خارج از مسائل تجربی و طبیعی یا ابعاد ماورائی پدیده‌ها از آن استفاده کرد (همو، ۱۳۹۸ الف: ۱۱۲-۱۱۳، ۱۳۸۶: ۳۷). از نظر ایشان، بحث تکامل انواع نه نظری یقینی بلکه در حد فرضیه و غیر قابل اثبات است و نمی‌تواند قرینه برای فهم قرآن و از منابع آن به شمار رود (همو، ۱۳۸۲: ۲۲۶). علاوه بر اینکه شواهد قرآنی، روایی و ادبی بر خلاف آن است که در ادامه در بررسی روش تفسیری ایشان به آن خواهیم پرداخت.

۵-۲. تفاوت در استفاده از قرائن تفسیری

تفاوت در روش تفسیر نشان دهنده تنوع دیدگاه‌ها و شیوه‌های مواجهه با متن قرآن است و می‌تواند منجر به برداشت‌ها و تفسیرهای گوناگونی از یک آیه شود. بررسی این تفاوت‌ها نه تنها به درک عمیق‌تر از اندیشه‌ها و رویکردهای تفسیری کمک می‌کند، بلکه نشان می‌دهد چگونه انتخاب روش، مسیر فهم مفسر از آیات را تعیین می‌کند. در ادامه با تحلیل روش‌های تفسیری مصباح یزدی و رشید رضا، تأثیر این شیوه‌ها بر برداشت‌های آن‌ها را بررسی خواهیم کرد.

۵-۲-۱. چگونگی استفاده از قرینه سیاق

استفاده از قرینه سیاق، به عنوان تنها قرینه پیوسته لفظی، از اصول عقلایی

محاوره در هر کلام و متن واجد آن بوده (رجبی، ۱۳۹۶: ۸۶) که در فهم معنای آن‌ها مؤثر است. رشید رضا با تأکید بر بهره‌گیری از این قرینه (رشید رضا، ۱۴۱۴: ۵۴/۱ و ۱۱۳ و ...)، سیاق آیه (آل عمران/۵۹) را در مقام ثبوت نبوت حضرت محمد (ص) می‌داند؛ به این بیان که خداوند مستقلانه هر که را بخواهد به رسالت بر می‌گزیند، همان طور که آدم (ع)، نوح (ع)، آل ابراهیم (ع) و آل عمران را برای رسالتش برگزید و سپس در همین سیاق به ذکر قصه عیسی (ع) و مادرش (س) و عکس‌العمل بنی اسرائیل نسبت به تولد ایشان می‌پردازد که برخی در این بین، هر چند کافر نشدند؛ ولی ایمان صحیحی نسبت به ایشان نداشتند؛ چراکه او را فرزند خداوند سبحان می‌دانستند؛ لذا این آیه در جواب آن‌ها نازل شده است (همان: ۳/۳۲۰-۳۲۱). این سیاق با توجه به شأن نزول آیه که در ادامه، در بحث «توجه به روایات معتبر» به آن پرداخته خواهد شد، مورد اشکال قرار می‌گیرد.

رشید رضا همچنین در تفسیر «نفس واحده» (نساء/۱) به «حقیقت انسانی» نیز از قرینه سیاق استفاده می‌کند. به نظر ایشان از آنجایی که آیات ابتدایی سوره مبارکه نساء در مقام توصیه‌های اخلاقی و حقوقی در رابطه با ایتم، ارحام و سایر هم‌نوعان است؛ بنابراین با توجه دادن مخاطبان به اینکه همه شما از یک حقیقت واحد انسانی نشأت گرفته‌اید و در آن با هم برابر هستید، زمینه پذیرش بهتر آن توصیه‌ها را فراهم می‌آورد (همان: ۴/۳۲۷) و بنا بر این سیاق، ضمیر «ها» در «وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا وَنِسَاءً» (نساء/۱) را به «احد الزوجین» یا محذوف ارجاع داده است (همان: ۳۳۰)؛ درحالی که می‌توان با رعایت همان سیاقی که ایشان بیان داشته‌اند و همچنین سایر قرائن از آیات آفرینش انسان، مقصود از «نفس واحده» را شخص حضرت آدم (ع) و مقصود از «زوج‌ها» را همسر ایشان حضرت حواء (س) دانست و مبتلا به چنین تکلفاتی هم نشد؛ یعنی آیه می‌خواهد بفرماید همه شما از یک پدر و مادر آفریده شده‌اید و هیچ برتری نسبی بر دیگری ندارید؛ به عبارت دیگر آن حقیقت مشترک، نه «حقیقت انسانی» بلکه پدر و مادر مشترک است.

مصباح یزدی نیز همواره در قول و عمل بر رعایت سیاق به عنوان یک از اصول و قواعد راهبردی تفسیر تأکید فراوان داشته و غفلت از آن را موجب انحراف از معنای آیات می‌داند (مصباح، ۱۳۸۹ الف: ۱۲۲-۱۲۴ و ۱۸۳). ایشان در تفسیر آیات آفرینش نخستین انسان نیز در موارد متعدد از سیاق آیات استفاده کرده است. ایشان سیاق آیات (سجده/۷-۸) را در مقام تفصیل ماده پیدایش انسان

نخستین و نسل او می‌دانند؛ به این صورت که آیه، آفرینش نخستین انسان را از خاک و نسل او را از «ماء مهین» می‌داند؛ چراکه در غیر این صورت تکیه بر «نسل» وجهی نداشت (همو، ۱۳۹۳: ۳۳۱-۳۳۲). همچنین مصباح یزدی برای بیان این نکته که آیه ۹ سوره سجده تنها آیه‌ای است که «نفخ روح» را درباره همه انسان‌ها به کار برده است، از قرینه سیاق استفاده می‌کنند؛ به این صورت که قرآن ابتدا در آیه ۷ سوره سجده به آفرینش انسان نخستین و سپس در آیه ۸ همین سوره به آفرینش نسل او اشاره می‌کند و در نهایت، در آیه ۹، درباره «نفخ روح» به عنوان مرحله اخیر آفرینش همه انسان‌ها اعم از انسان نخستین و نسل او سخن می‌گوید (همو، ۱۳۹۹: ۶۴-۶۵).

مصباح یزدی سیاق آیات دال بر آفرینش انسان از نطفه را بیانگر جریان طبیعی انسان می‌داند، نه به شمول استغراقی که تک تک انسان‌ها را در بر بگیرد بنا بر این تفسیر، استثناء افرادی همچون حضرت آدم (ع) و حضرت عیسی (ع) منافاتی با سیاق این‌گونه آیات ندارد (همان: ۵۸). ایشان برای نشان دادن ناسازگاری آیات قرآن با نظریه تکامل و اثبات سازگاری آیات قرآن با نظریه ثبات انواع در آفرینش نخستین انسان نیز از سیاق آیاتی همچون آل عمران/۵۹، سجده/۷-۸ استفاده می‌کند (همو، ۱۳۹۳: ۳۳۶-۳۳۷).

۵-۲-۲. چگونگی استفاده از سایر آیات مرتبط با موضوع

یکی از قرائن ناپیوسته لفظی برای فهم و تفسیر قرآن، خود قرآن است؛ چراکه قرآن کتابی تخصصی درباره موضوع یا موضوعات خاصی نیست که در هر فصلی به صورت مجزا و منسجم درباره موضوعی خاص سخن گفته باشد بلکه قرآن کتاب هدایت انسان‌ها است و از هر موضوعی به تناسب حال و مقام برای این هدف استفاده می‌کند؛ بنابراین چه بسا جنبه‌های مختلف یک موضوع و واقعه یا همان موضوع و واقعه، را با دیدگاه‌های متفاوت، به صورت مجزا در جای جای قرآن مطرح می‌کند؛ مانند داستان حضرت موسی (ع) و یا داستان مواجهه شیطان با آفرینش انسان؛ بنابراین برای دست‌یابی به دیدگاه قرآن درباره موضوع یا واقعه‌ای خاص نیاز است همه آیات مربوطه دیده شود و برخی از آیات را قرینه بر برخی دیگر قرار داد.

مصباح یزدی را که به گواه مجموعه آثار ایشان، می‌توان علمدار و پیشتاز در تفسیر موضوعی دانست، در بررسی دیدگاه قرآن در این مسئله یعنی «آفرینش نخستین انسان» نیز به خوبی از قرائن قرآنی بهره برده است. ایشان در سلسله مباحث «معارف قرآن»، در مبحث «انسان‌شناسی در قرآن»، بحث مجزا و مفصلی

را تحت عنوان «آفرینش انسان» مطرح می‌کند (همان: ۳۲۲-۳۵۲) و در ذیل آن مباحث مختلفی مانند مبدأ و منشأ آفرینش انسان، مراحل آفرینش، تفاوت آفرینش نخستین انسان و نسل او و ... را به شیوه تفسیر موضوعی و جمع‌آوری همه آیات مرتبط مطرح کرده و به گونه‌ای روشمند، نظریه قرآن درباره آفرینش نخستین انسان را استنتاج می‌کند.

در طرف مقابل رشید رضا هر چند وعده کرده است که ذیل آیات ۱۲ تا ۱۴ سوره مؤمنون یا تفسیر سوره حجر به بررسی دیدگاه قرآن درباره آفرینش انسان خواهد پرداخت (رشید رضا، ۱۴۱۴: ۴/۳۲۷)؛ اما از آنجایی که نتوانست تفسیر المنار را به سرانجام برساند تقریباً بحث ایشان درباره آفرینش انسان خالی از این قرینه است. ایشان در دو مورد به صورت گذرا از این قرینه استفاده می‌کند: یکی بعد از اثبات وجود تراخی میان خلقت اولیه حضرت آدم (ع) از خاک و تکوین انسانیت، آیات ۱۲ تا ۱۴ مؤمنون را شاهد می‌آورد بر اینکه همان طور که ذریه او قبل از نفخ روح دچار تقلب اطوار هستند، این احتمال نیز وجود دارد که خود حضرت آدم (ع) نیز در این مدت دچار تقلب اطوار شده باشد (همان: ۳/۳۲۰). دوم آنکه ایشان برای توجیه عدم دلالت «نفس واحده» بر حضرت آدم (ع) و قرینه قرار دادن عبارت «و خلق منها زوجها» بر ادعای خویش (به نحوی که پیش از این ذکر شد)، از آیات دیگر که از تعبیر «خلق لکم من أنفسکم» استفاده کرده است، بهره می‌جوید؛ به این صورت که همه این آیات دلالت بر هم جنس بودن همسر و یا پیامبر (ص) با مخاطبان دارد (همان: ۴/۳۳۰).

در نقد قرینه اول ایشان می‌توان گفت: مجموع آیات آفرینش انسان، به ویژه آیات ۷ تا ۹ سوره سجده به وضوح بیانگر آن است که خلقت حضرت آدم (ع) به گونه‌ای استثنائی و متفاوت از نسل ایشان محقق شده است؛ از این رو نمی‌توان وجود تقلب اطوار در آن‌ها را به خود ایشان تسری داد. در نقد قرینه دوم می‌توان گفت: اولاً ظاهر همه آیات شاهد، متفاوت با آیه مذکور است؛ چراکه همه آن آیات از تعبیر «من أنفسکم» استفاده کرده است، ثانیاً این ادعا که مقصود از این عبارت «خلق منها زوجها» خلقت از جنس حضرت آدم (ع) است، منافاتی با دلالت «نفس واحده» بر شخص حضرت آدم (ع) ندارد، ثالثاً بر فرض که تعبیر «نفس واحده» دلالت بر حضرت آدم (ع) نداشته باشد؛ ولی این امر منافاتی با ابوالبشر بودن و خلقت اعجازگونه و استثنائی و متفاوت وی ندارد، همان‌گونه که سایر آیات مرتبط، دلالت بر همین امر دارد.

۵-۲-۳. چگونگی استفاده از روایات معتبر

روایات معتبر، دیگر قرینه لفظی ناپیوسته است که به حکم اصول عقلایی محاوره، قرآن و خود روایات، در تفسیر کلام الهی مؤثر است (رجبی، ۱۳۹۶: ۱۴۲-۱۴۸). مقصود از روایت، همان حدیث یا خبر حاکی از قول، فعل و تقریر معصوم (ع) است (صدرحسینی، ۱۳۸۶: ۱۴). بنابراین مقصود از روایت معتبر، روایتی است که بتوان به استناد آن، مضمون آن را به معصوم (علیه السلام) نسبت داد.

مصباح یزدی در بحث چگونگی آفرینش حضرت آدم (ع)، به عنوان نخستین انسان، در تفسیر آیه ۵۹ سوره آل عمران از قرینه روایت به عنوان شأن نزول آیه استفاده می‌کند. به این ترتیب که بنا بر روایات، این آیه در مقام جدال احسن پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله) با مسیحیان نجران و در جواب آنان که پرسیدند پدر حضرت عیسی (ع) کیست، نازل شده است و در جواب می‌فرماید حضرت عیسی (ع) مانند حضرت آدم (ع) است که بدون پدر آفریده شد (مصباح یزدی، ۱۳۹۹: ۴۲-۴۳). ایشان همچنین در ابوالبشر خواندن حضرت آدم (ع) نیز از روایات بهره می‌برد، مبتنی بر اینکه روایات معتبری وجود دارد که بر این مضمون دلالت می‌کند (همو، ۱۳۹۳: ۳۳۸).

رشید رضا در توجیه عدم دلالت نفس واحده بر حضرت آدم (ع)، علاوه بر سایر قرائن، از روایات نیز مدد می‌جوید، مبتنی بر اینکه علاوه بر شواهد تجربی و تاریخی، روایاتی از جامع‌الخبار (شعیری، بی تا: ۱۲۵)، التوحید (ابن بابویه، ۱۳۹۸: ۲۷۷) و ... نیز بر این حقیقت اشاره دارند که قبل از حضرت آدم (ع) نسل‌های متعددی از انسان وجود داشته و منقرض شده‌اند؛ از این رو نمی‌توان ایشان را ابوالبشر خواند و تعبیر «نفس واحده» را بر ایشان حمل کرد (رشید رضا، ۱۴۱۴: ۴/۳۲۵-۳۲۶). این نظر به همان‌گونه که قبلاً ذکر شد قابل نقد است؛ به این صورت که حمل «نفس واحده» بر حضرت آدم (ع) و ابوالبشر خواندن ایشان منافاتی با وجود نسل‌های دیگر از انسان که منقرض شده‌اند، ندارد.

۵-۲-۴. چگونگی استفاده از سایر قرائن

رشید رضا از قرائن دیگری همچون، ادبیات، اقوال مفسران و تبادر نیز در تفسیر آیات آفرینش نخستین انسان استفاده می‌کند؛ در استفاده از ادبیات، ایشان عطف با «ثم» در آیه ۵۹ سوره آل عمران را دلیل بر تراخی دانسته و بر اساس آن، تکوین انسانیت حضرت آدم (ع) را مؤخر از آفرینش ابتدایی ایشان معرفی می‌کند (همان: ۳/۳۲۰). ایشان همچنین بعد از حمل «نفس واحده» (نساء/۱)

بر «حقیقت انسانی»، ارجاع ضمیر در عبارت «و خلق منها زوجها» (نساء/۱) را بر اساس صنعت استخدام به «أحد الزوجین» و یا عطف به محذوف می‌داند (ر.ک: همان: ۳۳۰/۴) و در ضمن متذکر این مطلب نیز می‌شود که عطف با واو دلیل بر تراخی خلقت زوج از نفس واحده ندارد بلکه کلام بر اسلوب تفصیل بعد از اجمال است (همان: ۳۳۱).

رشید رضا در استفاده از اقوال مفسران، درباره تفسیر «نفس واحده» سه احتمال از فخر رازی (همان: ۳۲۵) و قولی از جمهور نقل می‌کند (همان: ۳۳۰)، همچنین درباره معنای «و خلق منها زوجها» از کلام فخر رازی (همان) و درباره ترکیب نحوی آن از زمخشری مدد می‌جوید (همان: ۳۳۱) و در نهایت برای اثبات نظر خویش مبنی بر حمل «نفس واحده» بر «حقیقت انسانی»، آن را متبادر به ذهن می‌داند (همان: ۳۲۷).

مصباح یزدی نیز از قرائن دیگری همچون لغت، ادبیات، اقوال مفسران و ... استفاده می‌کند: ایشان به استناد اقوال لغویین، «صلصال» (الرحمن/۱۴) و «حمأ مسنون» (حجر/۳۳) را به معنای «گل خشک» و «گلی سرشته و خشک» تفسیر می‌کند (مصباح یزدی، ۱۳۹۳: ۳۲۸). علاوه بر این معنای نسل را موجودات زنده‌ای می‌داند که از موجود زنده‌ی دیگری به وجود آمده باشند و کاربرد آن را در آیه ۸ سوره سجده مربوط به غیر از حضرت آدم (ع) تفسیر می‌کند (همان: ۳۳۲). ایشان یکی از حکمت‌های تفاوت در بیان قرآنی مبدأ آفرینش انسان را اقتضائات بلاغی می‌داند (همان: ۳۲۵).

مصباح یزدی بیان کسانی که با استفاده از عبارت «اصطفی» در آیه «إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَىٰ آدَمَ وَ نُوحًا وَ آلَ إِبْرَاهِيمَ وَ آلَ عِمْرَانَ عَلَى الْعَالَمِينَ» (آل عمران/۳۳) در صدد نفی ابوالبشر بودن حضرت آدم (ع) و اثبات نظریه تکامل برآمدند را با بهره‌گیری از علم لغت این‌گونه رد می‌کند: معنای «اصطفی» هنگام تعدی با حرف «علی» غیر از هنگامی است که با حرف «من» متعددی می‌شود؛ در حالت اول، صرفاً به معنای «برتری دادن» بوده و گزینش از همگنان مطرح نیست (همان: ۳۳۷-۳۳۹).

ایشان همچنین کسانی را که معتقدند آیاتی مانند «خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ نُطْفَةٍ» (نحل/۴) بیان‌گر آن است که همه انسان‌ها، حتی حضرت آدم (ع)، از نطفه خلق شده‌اند، با استفاده از ادبیات عرب چنین نقد می‌کند اولاً نکره تنها در سیاق نفی، دلالت بر عموم دارد، نه در کلام مثبت، ثانیاً بر فرض قبول عمومیت این آیات، بنا بر قاعده مشهور «ما من عامٍ إلا و قد خص»، می‌توان شخص

حضرت آدم (ع) را از این عموم تخصیص زد (ر.ک: همان) ثالثاً اصلاً نیازی به در نظر گرفتن قضیه کلی قابل استثناء یا حتی عموم قابل تخصیص نیست بلکه این‌گونه عبارات در مقام توجه دادن انسان به معاد و بازداری آن‌ها از غرور و سرکشی، از نوع قضیه مهمله‌ای است که لزومی ندارد همه انسان‌ها این‌گونه باشند (همان: ۳۴۰-۳۴۱).

۶. مزیت دیدگاه مصباح یزدی

پس از توصیف دیدگاه‌های تفسیری مصباح یزدی و رشید رضا درباره آیات آفرینش انسان و تحلیل منشأ تفاوت این دو دیدگاه، اکنون نوبت به آن رسیده است تا اتقان و انطباق هر کدام با آیات قرآن مورد ارزیابی قرار بگیرد. دست‌یابی صحیح و روشمند به دیدگاه قرآن، مبانی و روش خاص خود را طلبیده و شرایط ویژه خود را داراست که با بررسی و ارزیابی مؤلفه‌های آن می‌توان به قضاوت نشست که کدام تفسیر و دیدگاه منطبق با دیدگاه قرآن است.

۶-۱. اتقان مبانی

یکی از مبانی تفسیری مصباح یزدی مطابقت زبان قرآن با اصول محاوره عقلاء است؛ یعنی خداوند به همان روش رایج در میان عقلاء قوم سخن گفته است (همو، ۱۳۷۵: ۲۹). این مبنا هم با خود آیات قرآن سازگار است؛ چراکه خداوند هیچ پیامبری را جز به لسان قومش مبعوث نکرد (ابراهیم: ۴) و استراق سمع مشرکین (فصلت/۲۶) و تحدی قرآن (بقره/۲۳) نیز بر همین حقیقت دلالت دارد، و هم اینکه در غیر این صورت، تفاهمی حاصل نمی‌شود و غرض از ارسال قرآن، نقض می‌شود. لذا بنا بر این مبنا، سخن خداوند در قرآن، فهم پذیر بوده و آن فهم، معتبر است (همان: ۲۹). بر همین اساس مبناى دیگری که مصباح یزدی همواره در قول و عمل بر آن تأکید دارد این است که ایشان زبان قرآن را معرفت‌بخش و واقع‌نما و گزاره‌های آن را کاملاً مطابق با واقع خارجی و آنچه را قرآن بدان امر و یا از آن نهی می‌کند، مطابق با کمال حقیقی انسان می‌داند (همو، ۱۳۹۴ الف: ۳۴۲)؛ چراکه اصل اولی در محاورات عقلاء بیان سخنان واقع‌نمایانه است (ساجدی، ۱۳۸۱: ۳۱)، در ثانی بسیاری از اموری که در قرآن به آن‌ها اشاره شده است یا به معرفی آن می‌پردازد، به وسیله عقل قابل شناخت، و واقعیت داشتن آن در خارج قابل اثبات است (مصباح یزدی، ۱۳۹۴ الف: ۳۴۲) و از طرفی قرآن کتاب هدایت بشریت و برای نیل او به کمال نازل شده است (بقره/۲)؛ بنابراین حکمت الهی اقتضا می‌کند برای تحقق این غرض

مقدس همه آنچه را که موجب سعادت واقعی و حقیقی اوست بدون هیچ‌گونه کم و کاستی بیان دارد (همان). علاوه بر اینکه قرآن خود را به حق (بقره/۲۶) و صدق (زمر/۳۳) توصیف می‌کند و لازمه چنین اوصافی مطابقت کامل کلام و یا حکم با واقع حتی در جزئیات است (همو، ۱۳۹۸ ب: ۷۰). البته این‌گونه نیست که زبان قرآن از تمثیل و مجاز و ... خالی باشد چراکه مطابقت زبان قرآن با قواعد ادبیات عرب و اصول محاوره عرف عقلاء می‌طلبد در مقام تفاهم از شیوه‌ها و صناعات گوناگون بیانی و ادبی استفاده کند؛ ولی آنچه که مهم است حجیت ظاهر قرآن و اصل بر بیان حقیقت و افاده معنای مطابقی الفاظ و عبارات است؛ به طوری که تا قرینه‌ای قطعی وجود نداشته باشد نمی‌توانیم از ظاهر آن دست برداریم (همو، ۱۳۸۲: ۲۳۲-۲۳۵)، در غیر این صورت باب تأویل و تفسیر به رأی باز خواهد شد و هر کس آنچه را مطابق با رأی و عقیده خویش نیابد را تأویل می‌برد (همو، ۱۳۹۶: ۲۹۸-۲۹۹).

اما چالشی که رشید رضا و استادش درباره آیات آفرینش انسان و هم برخی موضوعات به آن دچار شده است؛ چالش تمثیل است؛ ایشان معتقدند که خداوند در برخی آیات قرآن برخی حقایق معنوی را در قالب محسوس بیان کرده است؛ بنابراین لزوماً آنچه حکایت شده عین واقعیات خارجی نیست، بلکه تمثیلی برای تقریب اذهان به آن حقایق خارجی است (رشید رضا، ۱۴۱۴: ۴/۳۲۴-۳۲۶؛ ۸/۳۵۰-۳۵۱؛ ۹۶/۳).

۲-۶. درستی روش و دقت در کاربری آن

روش مصباح یزدی در تشخیص و تفسیر معانی مجازی قرآن، مراجعه به محکّمات (آل عمران/۷) و تکیه‌گاه قرار دادن موارد قطعی از آیات قرآن و تبیین متشابهات بر اساس آن است (مصباح یزدی، ۱۳۹۴ الف: ۳۴۳). ایشان معتقد است قرآن از هر راه ارزشمندی برای هدایت و کمال حقیقی انسان استفاده کرده است (مصباح یزدی، ۱۳۹۴ ج: ۱۳۹-۱۴۰). این موضوع موجب می‌شود قلمرو قرآن کریم در وسعتی وسیع، اعم از علوم تجربی و غیرتجربی را دربرگیرد. از طرفی ایشان بهره‌مندی از دست‌آوردهای این علوم را منوط به: ۱. تناسب موضوع آیه با دانش مورد استفاده، ۲. یقینی بودن آن دست‌آوردها، ۳. سازگاری آن با مسلمات دینی و عقلی، ۴. سازگاری با قواعد فهم قرآن و توجه کامل به قواعد مسلم محاوره و ظواهر یا نصوص آیات و بهره‌مندی از شواهد قرآنی، روایی و ادبی (همان: ۱۴۰-۱۴۱) می‌داند و این امر موجب می‌شود تا تفسیر قرآن از آسیب تفسیر به رأی و تطبیق دست‌آوردها بر قرآن در امان بماند (همو، ۱۳۹۰: ۵۱-۵۶؛ ۱۳۸۲: ۲۲۶).

از ویژگی‌های ممتاز مصباح یزدی دیدگاه ایشان مبتنی بر بهره‌گیری حداکثری از قرآن کریم است؛ به گونه‌ای که سلسله مباحث معارف قرآنی را با همین شیوه تفسیری و با استناد دقیق مدعیات قرآنی به آیات بنا نهاد (جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۶: ۵۹). این روش، انسجام و نظم خاصی دارد که با توجه به ویژگی قرآن در گزیده‌گویی مطالب، موجب بررسی جامع و همه جانبه یک موضوع از دیدگاه قرآن و دست‌یابی به دیدگاه قرآن درباره آن موضوع و ارائه بهتر آن می‌شود (مصباح یزدی، ۱۳۹۴ ج: ۱۶۱-۱۶۲).

دیگر آنکه ایشان در هر رویکردی (اعم رویکرد نقلی، عقلی، علمی و ...)، از روش و مستندات متناسب و معتبر همان رویکرد بهره می‌برد (جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۶: ۵۹). به عنوان مثال در دیدگاه ایشان با توجه به اثبات ضرورت و تأثیر بهره‌گیری از روایات در مراتبی از تفسیر و از طرفی با توجه به وجود روایات جعلی و غیرمعتبر، تنها در صورت اعتبار و قطعی بودن صدور آن از معصوم، در فهم آیات قابل استفاده است و این دسته از روایات معتبر، تنها در مطالبی که قرآن در مقام بیانش نبوده و تبیین و شرح آن را به اهلش واگذار کرده (نحل/۴۴) به کار می‌رود؛ اما در نگاهی کلان، روایات تفسیری، اعم از روایات قطعی الصدور و غیر آن، می‌توانند در کنار سایر قرائن و شواهد، مراتبی از ظن را برای مفسر بیافزینند که با انباشته شدن آن، به دیدگاه قابل قبولی رسید (مصباح یزدی، ۱۳۹۴ ج: ۱۳۳-۱۳۸) و از طرفی به نظر ایشان، نمی‌توان صرف مطابق نبودن مضمون برخی روایات با پیش‌فرض‌ها و مقبولات، آن را از اسرئیلیات دانست (همو، ۱۳۹۳: ۳۳۸) همان‌گونه که رشید رضا در نفی ابوالبشر بودن حضرت آدم (ع) بر آن استناد کرده است (رشید رضا، ۱۴۱۴: ۴/۳۲۴؛ ۲/۲۰۶).

ایشان همچنین مباحث را مبتنی بر ادله و تبیین‌های متقن و نوعاً مورد اتفاق و مسلم بنا ساخته و مواردی که از دلالت و اعتبار کمتری برخوردار است، آن را بیان می‌کند (مصباح یزدی، ۱۳۹۹: ۴۳ و ۶۲ - ۶۴).

۷. نتیجه‌گیری

این پژوهش با بررسی دیدگاه مصباح یزدی و رشید رضا درباره آفرینش نخستین انسان نشان داد که اختلاف نظرات آن‌ها ریشه در تفاوت مبانی تفسیری و چگونگی استفاده از قرائن تفسیری دارد.

مصباح یزدی با تأکید بر ظاهر آیات قرآن و واقع‌نمایی زبان آن، دیدگاه سنتی و مستحکم‌تری ارائه می‌دهد که بر مبانی نقلی و عقلی استوار است. ایشان ابوالبشر بودن حضرت آدم (ع) را پذیرفته و ظاهر آیات و روایات را در این زمینه حجت

می‌داند. در مقابل، رشید رضا با تأثیرپذیری از برخی نظریات مطرح در علوم تجربی، به تفسیری گرایش دارد که با یافته‌های علمی معاصر - هر چند غیر یقینی و اثبات نشده - سازگار باشد. وی ابوالبشر بودن حضرت آدم (ع) را انکار کرده و بیان قرآن را در آیات مربوط به آفرینش انسان، بیانی تمثیلی و قابل تأویل می‌داند و آیات آفرینش انسان را به گونه‌ای تفسیر کرده که با دستاوردهای علمی و تاریخی معاصر - هر چند غیر یقینی - سازگار نباشد.

بررسی این دو رویکرد نشان می‌دهد که روش مصباح یزدی با تکیه بر اتقان مبانی و استفاده دقیق از قواعد تفسیری، انسجام بیشتری دارد و فهم عمیق‌تر و تفسیر دقیق‌تری از آیات قرآن ارائه می‌دهد. در مقابل، دیدگاه رشید رضا به‌رغم نوآوری و توجه به مسائل عصری، به دلیل خلل در مبانی و تأثیرپذیری بیش از حد از علوم تجربی، دقت کمتری در تفسیر آیات نشان می‌دهد. این مقایسه تأکیدی بر اهمیت انتخاب مبانی و روش‌های مناسب در فهم متون مقدس و نقش آن در دستیابی به تفسیری قابل اعتماد و استوار است.

منابع

قرآن کریم

ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۹۸ ق): «التوحید (للسدوق)»، تحقیق هاشم حسینی، قم: جامعه مدرسین. آزادی، محسن و عبدی، حسن (۱۳۹۹ ش): «بررسی تطبیقی مواجهه تفسیر المیزان و تفسیر المنار با مسئله تعارض علم و دین»، معرفت کلامی، سال یازدهم، ش ۲۴، ص ۱۴۷-۱۶۰.

باقری، علی اوسط (۱۳۷۹ ش): «نقد و بررسی روش تفسیری تفسیر المنار»، پایان نامه کارشناسی ارشد، قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).

تاج آبادی، مسعود (۱۳۹۲ ش): «المنار در آینه المیزان»، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. جمعی از نویسندگان: (۱۳۹۶ ش): «رہیافت‌ها و رہ‌آورد‌ها (۴)»، زیر نظر محمود رجبی و محمود فتحعلی، قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).

جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۹ ش): «تسنیم»، ج ۱۷، تحقیق حسین اشرفی و عباس رحیمیان، قم: اسراء، چ دوم.

ذهبی، محمد حسین (۱۳۴۰ ش): «التفسیر والمفسرون»، قاهره: دار الکتب الحدیثیة. رجبی، محمود (۱۳۹۶ ش): «روش تفسیر قرآن»، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، چ نهم. رضا، رشید (۱۴۱۴ ق): «تفسیر القرآن الحکیم (تفسیر المنار)»، بیروت: دار المعرفة.

ساجدی، ابوالفضل (۱۳۸۱ ش): «واقع‌نمایی گزاره‌های قرآنی»، قیسات، شماره ۲۵، صص ۲۶-۳۸. سبحانی، یحیی (۱۳۸۷ ش): «قرآن مجید، تکامل و خلقت انسان»، تهران: شرکت سهامی انتشار، چ سیزدهم.

شعبری، محمد بن محمد (بی تا): «جامع الاخبار»، نجف: مطبعة حیدریة. صدرحسینی، سیدرضا (۱۳۸۶ ش): «پژوهشی در علم درایة الحدیث»، قم: سازمان چاپ و نشر دارالحدیث. طالقانی، محمود (۱۳۶۲ ش): «پرتوی از قرآن»، تهران: شرکت سهامی انتشار، چ چهارم. طباطبایی، محمد حسین (۱۳۹۰ ش): «المیزان فی تفسیر القرآن»، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، چ دوم.

قائم‌نیا، علی‌رضا، آزادی، محسن (۱۳۹۳ ش): «رابطه علم و دین در مسئله پیدایش انسان از دیدگاه تفسیر المنار و المیزان»، آینه معرفت، سال چهارم، شماره ۴۱، صص ۱۲۹-۱۵۰. کریمی، گلاب (۱۳۹۵ ش): «آسیب شناسی تفاسیر علمی با تأکید بر تفسیر المنار رشید رضا و تفسیر پرتویی از قرآن آیت‌الله سید محمود طالقانی»، پایان نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه رازی، دانشکده الهیات.

گلجانی امیرخیز، ایرج (۱۳۷۶ ش): «مقایسه المنار و پرتوی از قرآن»، بینات، سال چهارم، ش ۱، صص ۱۱۷-۱۳۷.

محمدی عراقی، محمود (بی تا): «خلقت انسان از نظر قرآن»، قم: شفق. مدرس، زهرا و میراحمدی، عبدالله (۱۴۰۰ ش): «واکاوی ابعاد تمثیلی معجزات انبیا (علیهم السلام) و پیامد آن در تفسیر المنار»، پژوهشنامه قرآن و حدیث، ش ۲۹، صص ۳۱۳-۳۳۸.

مشکینی اردبیلی، علی (۱۳۶۶): «تکامل در قرآن»، ترجمه ق. حسین نژاد، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۲): «کاوش‌ها و چالش‌ها»، ج ۲، تحقیق محمد مهدی نادری و سید ابراهیم حسینی، قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، چ دوم.

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۶ ش): «آموزش عقاید»، تهران: شرکت چاپ و نشر بین الملل، چ ۲۹. مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۹ ش الف): «درباره پژوهش»، تدوین جواد عابدینی، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۹ ش ب): «قرآن در آینه نهج البلاغه»، قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، چ سوم.

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۰ ش): «جهان‌شناسی»، تحقیق حمید آریان، قم: انتشارات مؤسسه

آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۱ ش): «به پیشواز خورشید غرب»، تدوین مرتضی موسی پور، قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، چ دوم.

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۳ ش): «معارف قرآن ۱-۳»، قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، چ هفتم.

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۴ ش الف): «پاسخ استاد به جوانان پرسشگر»، قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، چ نهم.

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۴ ش ب): «تعدد قرائت ها»، قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، چ چهارم.

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۴ ش ج): «قرآن شناسی»، ج ۲، تحقیق غلامعلی عزیزی کیا، قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، چ ششم.

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۶ ش): «نظرسیاسی اسلام»، ج ۲، تحقیق کریم سبحانی، قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، چ هشتم.

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۸ ش الف): «آموزش فلسفه»، ج ۱، قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، چ پنجم.

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۸ ش ب): «قرآن شناسی»، ج ۱، تحقیق حمید آریان، قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، چ هفتم.

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۹ ش): «انسان شناسی در قرآن»، تدوین محمود فتحعلی، قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، چ هفتم.

مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۹ ش): «القرآن الکریم»، ترجمه ناصر مکارم شیرازی، قم: انتشارات امام علی بن ابی طالب (علیه السلام).

۱۸۷۸AD: "On the Origin of Species by Means of Natural Selection", London: Darwin, Charls
.7th ed, John Murray

References

The Holy Quran

- Ibn Babawayh, Muhammad ibn Ali (1398 AH): "Al-Tawhid (for al-Saduq)", edited by Hashem Hosseini, Qom: Society of Teachers.
- Azadi, Mohsen and Abdi, Hassan (1399 SH): "Comparative Study of the Interpretations of Al-Mizan and Al-Manar on the Conflict Between Science and Religion", Knowledge of Theology, Year 11, Issue 24, pp. 147-160.
- Bagheri, Ali Avsat (1379 SH): "Critique and Review of the Interpretive Method of Al-Manar, Master's Thesis", Qom: Educational and Research Institute of Imam Khomeini (RA).
- Tajabadi, Masoud (1392 SH): "Al-Manar in the Mirror of Al-Mizan", Qom: Research Institute of Seminary and University.
- A Group of Authors (1396 SH): "Approaches and Outcomes (4)", under the supervision of Mahmoud Rajabi and Mahmoud Fathali, Qom: Publications of the Educational and Research Institute of Imam Khomeini (RA).
- Jawadi Amoli, Abdullah (1389 SH): "Tasnim, Vol. 17", edited by Hossein Ashrafi and Abbas Rahimian, Qom: Isra, 2nd ed.
- Zahabi, Muhammad Hossein (1340 SH): "Al-Tafsir wa al-Mufasssirun", Cairo: Dar al-Kutub al-Haditha.
- Rajabi, Mahmoud (1396 SH): "Method of Quranic Interpretation", Qom: Research Institute of Seminary and University, 9th ed.
- Reza, Rashid (1414 AH): "Tafsir al-Quran al-Hakim (Tafsir al-Manar)", Beirut: Dar al-Ma'rifah.
- Sajedi, Abolfazl (1381 SH): "The Realism of Quranic Statements", Qabsat, Issue 25, pp. 26-38.
- Sahabi, Yadollah (1387 SH): "The Holy Quran", Evolution and Creation of Man, Tehran: Sharekat Sahami Enteshar, 13th ed.
- Shoayari, Muhammad ibn Muhammad (n.d.): "Jam' al-Akhbar", Najaf: Matba'at Haidariyah.
- Sadr Hosseini, Seyyed Reza (1386 SH): "A Study in the Science of Hadith Criticism", Qom: Dar al-Hadith Printing and Publishing Organization.
- Talaghani, Mahmoud (1362 SH): "A Ray from the Quran", Tehran: Sharekat Sahami Enteshar, 4th ed.
- Tabatabai, Muhammad Hossein (1390 SH): "Al-Mizan fi Tafsir al-Quran", Beirut: Mu'assasat al-A'lami for Publications, 2nd ed.
- Ghaemina, Ali Reza, Azadi, Mohsen (1393 SH): "The Relationship Between Science and Religion in the Issue of Human Origin from the Perspective of Tafsir al-Manar and Al-Mizan, Ayneh Ma'rifat, Year 4, Issue 41, pp. 129-150.
- Karimi, Golab (1395 SH): "Pathology of Scientific Interpretations with Emphasis on Tafsir al-Manar by Rashid Reza and Tafsir A Ray from the Quran by Aya-tollah Seyyed Mahmoud Talaghani", Master's Thesis, Tehran: Razi University, Faculty of Theology.
- Goljani Amirkhiz, Iraj (1376 SH): "Comparison of Al-Manar and A Ray from the Quran", Baynat, Year 4, Issue 1, pp. 117-137.
- Muhammadi Iraqi, Mahmoud (n.d.): "Creation of Man According to the Quran", Qom: Shafaq.
- Modarresi, Zahra and Mirahmadi, Abdullah (1400 SH): "Analysis of the Symbolic Dimensions of the Miracles of the Prophets (Peace be upon them) and Its Consequences in Tafsir al-Manar", Journal of Quran and Hadith Research, Issue 29, pp. 313-338.
- Meshkini Ardebili, Ali (1366 SH): "Evolution in the Quran", translated by Q. Hos-

- seinzadeh, Tehran: Office of Islamic Culture Publishing.
- Misbah Yazdi, Muhammad Taqi (1382 SH): "Explorations and Challenges", Vol. 2, edited by Muhammad Mahdi Naderi and Seyyed Ibrahim Hosseini, Qom: Publications of the Educational and Research Institute of Imam Khomeini (RA), 2nd ed.
- Misbah Yazdi, Muhammad Taqi (1386 SH): "Teaching Beliefs", Tehran: International Printing and Publishing Company, 29th ed.
- Misbah Yazdi, Muhammad Taqi (1389 SH a): "About Research, compiled by Javad Abedini", Qom: Publications of the Educational and Research Institute of Imam Khomeini (RA).
- Misbah Yazdi, Muhammad Taqi (1389 SH b): "The Quran in the Mirror of Nahj al-Balagha", Qom: Publications of the Educational and Research Institute of Imam Khomeini (RA), 3rd ed.
- Misbah Yazdi, Muhammad Taqi (1390 SH): "Worldview", edited by Hamid Arian, Qom: Publications of the Educational and Research Institute of Imam Khomeini (RA).
- Misbah Yazdi, Muhammad Taqi (1391 SH): "Towards the Sun of the West", compiled by Morteza Mousipour, Qom: Publications of the Educational and Research Institute of Imam Khomeini (RA), 2nd ed.
- Misbah Yazdi, Muhammad Taqi (1393 SH): "Quranic Knowledge 1-3", Qom: Publications of the Educational and Research Institute of Imam Khomeini (RA), 7th ed.
- Misbah Yazdi, Muhammad Taqi (1394 SH a): "Responses of the Teacher to Inquisitive Youth", Qom: Publications of the Educational and Research Institute of Imam Khomeini (RA), 9th ed.
- Misbah Yazdi, Muhammad Taqi (1394 SH b): "Multiplicity of Readings", Qom: Publications of the Educational and Research Institute of Imam Khomeini (RA), 4th ed.
- Misbah Yazdi, Muhammad Taqi (1394 SH c): "Quranic Studies, Vol. 2", edited by Gholam Ali Azizikia, Qom: Publications of the Educational and Research Institute of Imam Khomeini (RA), 6th ed.
- Misbah Yazdi, Muhammad Taqi (1396 SH): "Political Views of Islam, Vol. 2", edited by Karim Sabhani, Qom: Publications of the Educational and Research Institute of Imam Khomeini (RA), 8th ed.
- Misbah Yazdi, Muhammad Taqi (1398 SH a): "Teaching Philosophy, Vol. 1", Qom: Publications of the Educational and Research Institute of Imam Khomeini (RA), 5th ed.
- Misbah Yazdi, Muhammad Taqi (1398 SH b): "Quranic Studies, Vol. 1", edited by Hamid Arian, Qom: Publications of the Educational and Research Institute of Imam Khomeini (RA), 7th ed.
- Misbah Yazdi, Muhammad Taqi (1399 SH): "Anthropology in the Quran", compiled by Mahmoud Fathali, Qom: Publications of the Educational and Research Institute of Imam Khomeini (RA), 7th ed.
- Makarem Shirazi, Naser (1389 SH): "The Holy Quran", translated by Naser Makarem Shirazi, Qom: Publications of Imam Ali ibn Abi Talib (Peace be upon him).
- Darwin, Charles (1878 AD): "On the Origin of Species by Means of Natural Selection", London: John Murray, 6th ed.